

סידור הגר"א והשפעתו על התפילה בארץ ישראל

יוסף תבורי

מבוא

הנושא שהוגדר לצורך מאמר זה הוא נושא כפול, וכפילות זו היא שורשית. כבר הסידור השלם הראשון שהגיע לידינו, סידור רב עמרם גאון, כולל בתוכו שני ספרים: ספר אחד מציג לפנינו את נוסח התפילה, וספר אחד מציג לפנינו הוראות לביצוע, דיני התפילה. האופי הכפול מתבטא גם בכך שספר אחד נועד להיאמר בפה ואילו משנהו נועד ללימוד. אפשר גם לומר שספר זה כולל בתוכו את שני אפיקי התקשורת בין האדם לבוראו: דבר האדם לבורא והוא התפילה, ודבר הבורא לאדם והוא התורה על ענפיה השונים. אף הנושא שלנו, כאמור, כולל בתוכו את שני הנושאים: נוסח התפילה כפי שנאמרה על ידי הגר"א, והשפעת הגר"א על התפילה בארץ ישראל, השפעה שנודעה בעיקר בדיני התפילה ובמנהגיה.

נוסח התפילה של הגר"א

נפתח תחילה בנוסח הגר"א, כפי שהגר"א היה מתפלל. בנושא זה דנתי באריכות יחסית במקום אחר¹ ולכן אסתפק בתמצית הדברים ובדוגמה שלא הזכרתי קודם. ההתייחסות המודפסת הראשונה לנוסח הגר"א הייתה בשנת תקס"ג (1803), שש שנים אחרי פטירת הגר"א בשנת תקנ"ז (1797). התייחסות זו הייתה כמעט מקרית. באותה שנה הדפיסו

1 י' תבורי, "סידור הגר"א", הגר"א ובית מדרשו (בעריכת: משה חלמיש, יוסף ריבלין, רפאל שוח"ט), רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ג, עמ' 11-25.

של ר' חיים מוולוז'ין.⁴ לפי הנדפס, ברור שר' חיים טען שהגר"א אמר וְשִׁבְחָךְ, הנוסח הרגיל היום בסידורי אשכנז.⁵ לא ברור מדוע ר' חיים הזכיר רק את הניקוד של החי"ת ולא הזכיר את הניקוד של האותיות האחרות, אבל סביר שעיקר עניינו היה להדגיש שהגר"א אמר בלשון יחיד ולא בלשון רבים. לכן לא היה צורך להזכיר את הניקוד של האותיות האחרות גם מכיוון שזה היה ברור מעצמו, וגם משום שר' חיים ניקד אותן (ראו צילום בעמוד הקודם).⁶ בדפוסים המאוחרים יותר של מעשה רב השמיטו את הניקוד. בעקבות זאת חשבו רבים שר' חיים התכוון לתקן רק את הניקוד של החי"ת וניקוד האותיות הראשונות נשאר כפי שנרשם במעשה רב. על פי זה קרא הגר"א וְשִׁבְחָךְ. וכן קבע הרב שריה דבליצקי שהגר"א אמר וְשִׁבְחָךְ, כמעשה רב, אבל הוסיף שיש אומרים שהוא אמר וְשִׁבְחָךְ, כפי שהבינו את דברי ר' חיים.⁷ נמצינו למדים שהמסורת של ר' חיים בדברי הגר"א איננה ברורה. האם הוא אמר שהגר"א התפלל לפי נוסח אשכנז הרווח ואמר וְשִׁבְחָךְ או שהגר"א אמר וְשִׁבְחָךְ. גם אם נקבל את הנוסח האחרון, לא היה זה נוסח חדש כי מצאנו אותו בסידורים אשכנזיים עתיקים.⁸ המשותף לשתי הגרסאות הוא שר' חיים קבע שהגר"א אמר בלשון יחיד בעוד שבספר מעשה רב נאמר שאמר בלשון רבים. נקודה משותפת נוספת היא שהגר"א לא יצר כאן נוסח חדש אלא התפלל על פי המסורת האשכנזית, אם לפי המסורת השכיחה או לפי מסורת נדירה יותר. וזה מצטרף לדוגמאות נוספות של "תיקוני" הגר"א לנוסח התפילה שבהן התברר שהגר"א לא חידש נוסח אלא בחר בנוסח אשכנז עתיק, בבחינת מחזיר עטרה ליושנה.

והנה הסידור הראשון שנדפס לפי נוסח הגר"א, סידור הגר"א של הרב הלוי, הלך בעקבות מעשה רב, והדפיס וְשִׁבְחָךְ - שלא כהכרעת ר' חיים מוולוז'ין. הרב הלוי היה עקבי בזה בכל הקדושות אבל הסידור שבא אחריו, סידור אשי ישראל בהוצאת הרב יצחק מאלצאן, כבר לא היה עקבי. בשחרית של חול הוא הדפיס וְשִׁבְחָךְ, כהכרעת ר' חיים מוולוז'ין, אבל

4 וכבר העמיד על כך קלמן כהנא. אבל הוא לא הזכיר את העובדה שהו"ו מופיעה בטקסט כשהיא מנוקדת, באופן ברור, בשווא. עובדה זו חשובה, מכיוון שהנקודות האחרות מטושטשות מעט בצילום שהיה לפני ואולי אפשר היה לטעון שצריך לקרוא אותן באופן אחר. אולם, לשתי הקריאות האפשריות האחרות, הו"ו מנוקדת בשווא, וניקוד הו"ו בשווא מלמד, באופן חדי משמעי, שהכוונה לאפשרות השלישית: וְשִׁבְחָךְ.

5 ראו סידור עבודת ישראל.

6 הרב שריה דבליצקי הביא דעה זו בהערה (ראו להלן, הערה 7) וכן כתב הרב נבנצל שכך נראית לו הכרעת הר"ח ולו"ץ "הרהורים המיוחסים לגר"א ז"ל", תורה שבעל פה, לט, עמ' קה.

7 ש' דבליצקי, "נוסח התפילות והברכות לדעת הגר"א", זה השולחן, כרך ג, בני ברק תשכ"ו, עמ' יא.

8 וכן נמצא בסידור שער הרחמים עם פירוש מגיד צדק מאת המגיד מפאלאצק, ירושלים 1992. הסידור נדפס לראשונה בשקלאו תקמ"ח (1788). וכבר העמיד בעל עיון תפילה על כך ששתי הצורות תקינות ונחלקו אם שם העצם הוא שִׁבַּח על דרך לשון המקרא או שִׁבַּח על דרך לשון חכמים.

בתפילות השבת, שחרית ומוסף, הוא הדפיס וְשִׁבְחָךְ (לא נדפסו עוד קדושות בסידור זה).⁹ היינו מצפים שמישהו יסתמך על סידור זה ויסביר שעל פי תורת הסוד יש לומר וְשִׁבְחָךְ בחול וְשִׁבְחָךְ בשבת.¹⁰ לעומת זאת ר' יהושע כהן שהוציא לאור מהדורות רבות של סידור "אזור אליהו", סידור על פי נוסח הגר"א, הדפיס בכל מקום וְשִׁבְחָךְ. עמדנו על הקשיים בבירור הנוסח שבו התפלל הגר"א, אפילו במקום שנדמה שיש עדות ברורה, ואולי דווקא במקום שיש עדויות של תלמידיו נכנסים אנו לספקות. וראוי עוד להעיר שהמילה "ושבחך" נמצאת בברכה השלישית של העמידה, והיא נאמרת רק בחזרת הש"ץ. זאת אומרת המחלוקת אינה נִסְבָּה על מלה שהגר"א אמר בתפילה הלאה, שהיו צריכים להסתופף ולנסות לשמוע את אשר אמר, אלא על דבר שאמר בפומבי בקול. ובכל זאת מכלל ספק לא יצאנו.

מנהגי התפילה של הגר"א

מבוא

נפנה עתה לענף השני של הסידור, ענף הדינים והמנהגים, ונראה כיצד הכרעותיו ההלכתיות של הגר"א השפיעו על הדורות הבאים. כבר ראינו שמתוך שכיחות הדפוס אנו למדים שלא רבים נהגו על פי הגר"א בחו"ל. אבל יש שמועה עממית שבארץ ישראל הייתה לו השפעה גדולה יותר, משום שתלמידיו היו רוב מניין ורוב בניין של הקהילה האשכנזית בירושלים, למעט קהילות החסידים. נבחן עתה את המנהג המכונה "מנהג ארץ ישראל" תוך ידיעה ברורה שהמנהג המכונה בשם זה הוא מנהג אשכנזי. הדברים שבהם משותפים האשכנזים בארץ ישראל והספרדים, רובם ככולם, כגון אי-אמירת "ח"י פסוקים" (ברוך ה' לעולם וכו')

9 סידור זה נדפס מחדש בירושלים, בשנת 2008, על ידי זונדל ברמן. בשחרית של חול הוא הדפיס וְשִׁבְחָךְ וכן הדפיס במנחה של חול (שלא היה בסידור הראשון) אבל בתפילות השבת, הן בשחרית הן במוסף והן במנחה, הדפיס וְשִׁבְחָךְ וכן בתפילות שלוש רגלים, גם בשחרית וגם במוסף, אבל במוסף של ראש חודש הוא חזר לנוסח החול. בתפילות ראש השנה ויום כיפור לא נדפסו קדושות, והמו"ל הסתפק בהפניות לקדושות השבת.

10 ראוי להזכיר בהקשר זה את הרב אהרן שרגא לופיאנסקי שהוציא לאור סידור בשם "סידור עליות אליהו". המסדר רצה לתת את נוסח הגר"א אבל במבואו, אחרי שהעמיד על הקשיים בבירור נוסח הגר"א, הודיע שהסידור יהיה מבוסס על נוסח ר' וולף היידנהיים ונוסח הגר"א וכן כתב גם בשער הסידור. שם הסידור "עליות אליהו" הוא דו משמעי. הוא רומז אמנם לקשר בין הסידור לבין הגר"א, אבל הסידור יצא לאור לזכרו של בחור צעיר בשם אליהו אהרן זלינגר ואפשר ששם הסידור קשור רק בשמו. בהתאם לנוסח היידנהיים, הוא הדפיס וְשִׁבְחָךְ בכל מקום. אין להחשיב את הסידור הזה כסידור לפי הגר"א, למרות הכתוב בשער, וגם וינוגרד לא הזכיר אותו בין סידורי הגר"א.

בתפילת מעריב, היו מנהגים ספרדיים שנהגו בהם הספרדים בכל מקום גם לפני התחדשות היישוב היהודי בארץ ישראל שהחלה בסוף המאה ה'ט' למניינם. מעתה צריך תמיד לשקול את האפשרות שמנהגים אלה התקבלו בקרב האשכנזים לא בהשפעת הגר"א אלא בהשפעת הקהילות הספרדיות, שהיו רוב היישוב לפני שהחלה העלייה הגדולה ממזרח אירופה.

מנהגים שלא נתקבלו

לפני שנבדוק אלו מנהגים של הגר"א אכן נתקבלו בארץ ישראל, ראוי לציין מספר מנהגים שלא נתקבלו. בדיקת מנהגיו בתחום התפילה מתוך ספר מעשה רב נותנת לנו את הרשימה הבאה:

1. אין אומרים "מזמור שיר חנכת הבית לדוד" (מעשה רב, כו);
2. א"א "כי בא סוס פרעה" ולא "ובתורתך כתוב לאמר שמע ישראל" אחרי שירת הים (מעשה רב, כט-ל);
3. א"א "ויאמר דוד אל גד" לפני תחנון (מעשה רב, מט);
4. א"א "שומר ישראל" אלא בתענית צבור (מעשה רב, נ);
5. א"א "והיה ה' למלך" אחרי עלינו (מעשה רב, נב);
6. א"א "לדוד ה' אורי" בין ר"ח אלול להו"ד (מעשה רב, נג).

לפריטים שברשימה זו יש שני קווים משותפים:

האחד - כולם על דרך השליה; דברים שלא נאמרו על ידי הגר"א, אף על פי שהם נאמרו בקהילות אשכנזיות רבות בזמן הגר"א; ומשנהו - איי-אמירתם איננה חידוש של הגר"א אלא הם לא נאמרו במנהג אשכנז גם לפני זמנו של הגר"א; לרובם יש נקודה משותפת נוספת: הדברים שהגר"א נהג לא לאומרים מצויים בנוסח ספרד, כפי שהוא משתקף בדפוס ליוורנו של נוסח זה. זאת אומרת שקרוב לומר שדברים אלה חדרו לנוסח אשכנז באירופה

11 פריטים 1 ו-6 אינם מצויים בסידור עבודת ישראל של בער. לגבי מספר 2 - בער הדפיס את הפסוק "כי בא..." באותיות קטנות יותר, והמשפט "ובתורתך כתוב..." בסוגריים. על משפט אחרון זה העיר בער "איננו ברוב סידורים כ"י וכן כל הקדמונים לא ידעו ממנו"; על מספר 3 העיר בער ש"לא נמצא בשום סדור ישן"; על מספר 4 העיר בער "באשכנז אומרים שומר ישראל בתענית צבור ובהרבה קהלות בכל יום" (אגב אעיר שכן היה המנהג בקהילות המזרח [ראו ספר בית אל, ליוורנו תרל"ח, עמ' קג] ובמחזור רומא [מהד' שד"ל, ח"ב, עמ' 11]. בחב"ד נוהגים לאומרו רק בימי שני וחמישי [סידור תהלת ה']. על מקבילה לתופעה של העברת סליחות לימי שני וחמישי ולכל ימות החול יש להעיר שבוילנא, אחרי שנכנסו לגטו, הנהיגו לומר בכל יום את הסליחות של שני וחמישי [מ' דבורצ'קי, "החיים הדתיים בגיטו וילנה", סיני מז (תש"ד), עמ' קטז]; מספר 5 איננו בסידור ר' שבתי סופר ובער הוסיף, בהשלמות לעמ' 132 שנדפסו בראש הסידור, "ובכל ס' פסוק זה איננו".

בהשפעת הספרדים או בהשפעת האר"י שהשפיע גם על הספרדים. הגר"א, בדחייתו של הוספות אלה לסידור, ביקש להחזיר את המנהג האשכנזי למקומו, כפי שהיה נהוג לפני קליטתו, אך סמכותו של הגר"א לא השפיעה על ביטולן, אחרי שהתקבלו בציבור האשכנזי. דוגמה מאלפת ביותר בסוגיה זו היא פרשת אי-אמירת "ח"י פסוקים" שנזכרה לעיל. בשונה מן הדוגמאות הקודמות, אי-אמירה זו נתקבלה ברוב הקהילות האשכנזיות בארץ ישראל ומנהג זה נחשב כמנהג ארץ ישראל. סידורים אשכנזיים המודפסים בארץ ישראל אינם מדפיסים את הפסוקים האלה כלל או שהם מדפיסים אותם, אבל מציינים שהם נאמרים רק בחוץ לארץ.¹² והנה, הגר"א אמנם התנגד לאמירת פסוקים אלה, משום שחשב אותם להפסק בין ברכת הגאולה לתפילת העמידה, אבל הוא לא הצליח (או לא ניסה) לבטל את אמירתם אפילו בבית מדרשו. וכך נאמר במעשה רב: "והוא עצמו לא היה אומר כלל 'ברוך ה' כו' ולא 'זשמרו' בשבת כדי לסמוך גאולה לתפילה, אבל הצבור שאצלו והש"ץ היו אומרים" (מעשה רב, סז).¹³ ניתן לשער שהסיבה להבדל בין היחס לח"י פסוקים לבין היחס לאמירות האחרות קשורה בהבדל בין שורשי המנהג. האמירות האחרות נכנסו למנהג אשכנז בתקופה מאוחרת בהשפעת הספרדים. ואילו אמירת ח"י פסוקים הייתה מנהג אשכנז עתיק. ואף על פי שהגר"א חשב שיש כאן שיקול הלכתי למניעת אמירת פסוקים אלה, הוא לא ניסה לבטל מנהג אשכנזי ותיק בכוח הזרוע. ובמקום שלא השתדל, זכה. בארץ ישראל נמנעו האשכנזים מאמירת פסוקים אחרי ברכות קריאת שמע בשבת ובמועד. כך קבע לונץ בלוח ארץ ישראל

12 לדוגמאות נציין סידור תפלת כל פה, ירושלים: הוצאת ספרים אשכול [חש"ד] ("בארץ ישראל נוהגים שהש"ץ אומר כאן חצי קדיש. ואחר הקדיש מתפללים שמונה עשרה"); סדור תפלה דע לפני מי אתה עומד, ירושלים: קורן, תשנ"ה, עמ' 92 ("בחוץ לארץ אומרים ברכה נוספת"); סידור תפילות ישראל עם פירוש... הרב שמשון בן הר"ר רפאל הירש, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשנ"ב, עמ' קפח ("בארץ ישראל אין נוהגים לאמרם ע"פ הגר"א ז"ל"). בסידור זה לא נהגו בעקביות גמורה. בתפילת ליל שבת (עמ' רמ) הודפסו פסוקי שבת ויום טוב, אבל לפני הפסוקים צוין ש"הש"ץ אומר חצי קדיש, עד שתקבל". ובוודאי אין הכוונה שיאמרו את הפסוקים אחרי הקדיש אלא שיש לדלג עליהם לגמרי. ההבדל העיקרי הוא שלא ציינו כאן שהוא רק על פי מנהג ארץ ישראל.

13 והיו שהסיקו שדעת הגר"א היא שרק היחיד אינו אומר פסוקים אלה אבל הציבור חייב באמירתם. הרושם את דברי הגר"א מסביר את טעמה של שיטה זו. היות שתקנת הפסוקים הייתה כדי שהציבור ימתין לחבריהם לסיום תפילתם, תיקנו רק להאריך את תפילת הציבור והיחיד יתפלל תפילה קצרה יותר כדי לסיים עם הצבור (חידושי הגר"א חלק ראשון ושני והוא כולל ספר אמרי נועם, ירושלים: המאור, תשכ"ח, דף י ע"א, תוס' ד"ה מברך שמים). הרושם הפנה לביאור הגר"א לשו"ע, רלוא; אבל משם משמע שלדעת הגר"א אין לומר פסוקים אלה אפילו בציבור כ', אחרי שהפנה לדברי הט"ו, ציין "ודעת רשב"ם ורמב"ן עיקר". הבחנה בין יחיד לציבור מצויה כבר אצל בעל המחכים, המספר שהוא נהג שלא לומר פסוקים אלה כשהתפלל ביחידות אבל אמר אותם כשהתפלל בציבור כדי שלא להיות מן המתמיהים (ספר המחכים לרבי נתן ברבי יהודה [מהדורת יעקל פריימן], ירושלים: ספרי ראשונים, תשכ"ח, עמ' 123 [דפוס צילום של מהדורת קראקא תרס"ט]). אבל הבחנה זו היא מעשית ולא מהותית. מסורת זו יוחסה, במקורות אחרים, למהר"ם מרונבורג (ראו יצחק זאב כהנא, רבי מאיר ב"ר ברוך [מהר"ם] מרונבורג: תשובות ופסקים, חלק ראשון, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"ז, עמ' רב) אבל מעדידות אחרות משמע שמהר"ם אמר את הפסוקים (ראו שם, עמ' רא, סי' קפד-קפה).

שפרסם לקראת שנת תרנ"ו (1895): "בליל ש"ק אין אומרים ושמרו אחר ברכת השכיבו וכן א"א פסוקי המועדים וימים נוראים"¹⁴. לונץ אינו מציין זאת בפירושו, אבל, לכאורה, קל וחומר הוא שלא אמרו ח"י פסוקים בימות החול. עובדה זו צוינה בפירושו בלוח ארץ ישראל של הרב טוקצינסקי, שהופיע לראשונה בשנת תרס"ה.¹⁵

ברם, השפעת הגר"א לא התמידה בזה. חלק נכבד מן הקהילות האשכנזיות בארץ ישראל נוהג בחוסר עקביות. מצד אחד הם ממשיכים להימנע מאמירת ח"י פסוקים, אבל מצד אחר הם אומרים את הפסוקים בשבתות ובמועד. קשה לומר מה גרם להנהגת המנהג המעורב בארץ ישראל. אפשר שהעובדה שפסוקי שבת ומועד הם קצרים גרמה לכך שנקלטו ונשארו, ואפשר שהמעמד המיוחד של שבת ויום טוב גרם לכך. ובמקומות שנהגו לשיר פסוקים אלה בשירה ציבורית, אפשר לומר שהשירה והמנגינה גרמו לכך שהציבור לא רצה לוותר על המעמד. בכל אופן, ראוי לציין שהציבור הספרדי נוהג במנהג מעורב זה מדורי דורות. נסתפק בציון לסיפור תפילת החודש, דפוס ליוורנו, שבו לא נמצא "ברוך ה' לעולם אמן ואמן", אך כן נמצאו בו פסוקי שבת ומועד במקום זה בימים המתאימים. כיצד נוצר מצב זה בסיפור הספרדי הוא נושא למחקר בפני עצמו, אך דומה שצריך להביא בחשבון את השפעת מנהגי הספרדים על יצירת מנהג ארץ ישראל של האשכנזים.

14 אברהם משה לונץ, לוח ארץ ישראל שמושי וספרותי לשנת התרנ"ו, ירושלים: הוצאת העורך, מנהגים לחודש חשוון. זה היה הפרסום הראשון של לוח השנה בארץ ישראל ולונץ חזר על המנהגים מדי שנה, כמעט ללא שינוי, בכל שנות הופעת הלוח. בלוח של שנת תרס"ו הוא התחיל להדפיס את המנהגים לא בדף שבו לוח החודש אלא בקובץ מרוכז אחרי לוח השנה. אבל הוא לא שינה את נוסח המנהגים. לתיאור פרטני של כרכי הלוח, בעיקר ביחס לקטעיו הספרותיים והמדעיים, ראו ג' קרסל, נתיבות ציון וירושלים, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשל"א, עמ' 114-93.

15 לתיאור עבודתו של טוקצינסקי ראו כ"פ טכורש, "הרב הגאון ר' יחיאל מיכל טיקוצ'ינסקי", התורה והמדינה, ז-ח (תשט"ו-תשי"ז), עמ' שפח-שצ.

מנהגים שנתקבלו הנראים כמנהגי הגר"א

מבוא

נפנה עתה להשפעות החיוביות של הגר"א - כלומר, אותם מנהגים מיוחדים של עשייה של הגר"א, ונבחן דוגמאות אחדות של התקבלותם. תחילה נגדיר את מושא המחקר, דהיינו: היכן אנו מצפים למצוא את השפעת הגר"א. בקהילות האשכנזיות בארץ ישראל של היום אפשר להבחין בשלושה זרמים מרכזיים: קהילות החסידים, קהילת הליטאים וקהילת הדתיים הלאומיים או האורתודוקסים המודרניים. לשווא נחפש את השפעת הגר"א בקהילות החסידיות מכמה סיבות. ראשיתן של קהילות אלה עוד בימים של הפולמוס עם הגר"א וחסידיו ודומה שעד היום יימנעו הקהילות החסידיות מקבלת מנהגים שחותם הגר"א מונח עליהם. ועוד - הקהילות החסידיות פיתחו תורת מנהגים משלהן, ומנהגיהם נאספו בספרים עם פירוט מרובה. מצב זה יוצר חיץ בפני קליטת מנהגים אחרים. הקהילות הליטאיות מתחלקות, לצורך עניינינו, לשתי קבוצות. קבוצה אחת כוללת ישיבות ובתי כנסת שקיבלו על עצמם לנהוג על פי הגר"א. אין לדון כאן על השפעת הגר"א עליהן, כאילו שהן נוהגות, בידועין או שלא בידועין, על פי מנהגים אחרים של הגר"א. קהילות אלה מצהירות שהן נוהגות בכל דבר כמנהג הגר"א, כל אחת לפי הבנתה. אין להן, בדרך כלל, מסורת קהילתית לנהוג על פי הגר"א מאז ימי עליית תלמידיו לארץ ישראל, אלא הן קיבלו על עצמם ללכת בדרכיו. יש כאן ניסיון לחזור לחיים בוולנא בימי הגר"א, והעיון בהשפעת הגר"א בזיקה לקהילות אלה צריך להיעשות תחילה על ידי סוציולוגים ולא על ידי מי שעוסק בתולדות התפילה. נשארו אותן קהילות אשכנזיות הנוהגות על פי לוח בית הכנסת שהוציא לאור הרב י"מ טוקצינסקי, החל משנת תרס"ה, לוח הממשיך להופיע למעלה מ-100 שנה אחרי כן על ידי בנו, הרב ניסן אהרן טוקצינסקי. דומה שלוח זה נועד מלכתחילה כדי לרשום את מנהגי בית הכנסת לפי מנהגי האשכנזים הירושלמים אבל הוא הפך, במרוצת הזמן, ללוח הקובע את מנהגי בתי הכנסת בארץ ישראל ומעצב אותם, ובמיוחד בתי הכנסת החדשים שראו בלוח זה את מנהג ארץ ישראל.

מוריד הטל

אחרי שהבהרנו את נושא המחקר, נציג ארבע דוגמאות של מנהגי הגר"א שנתקבלו בארץ ישראל ונבדוק אם באמת השפעת הגר"א היא שגרמה להתקבלותם. הדוגמה הראשונה

מתייחסת למנהג האשכנזים בארץ ישראל לומר מוריד הטל בקיץ, בניגוד להוראת הרמ"א "אנו בני אשכנז לא מזכירין טל, לא בימות החמה ולא בימות הגשמים, רק אומרים בימות החמה ורב להושיע מכלכל חיים וכו'" (שו"ע או"ח קיד, ג). הספרדים נוהגים להזכיר טל בימות החמה, והגר"א בביאורו הביא סימוכין לכך מן הירושלמי: "ואנו כו'. כ"מ שם תנא בטל כו' אבל בירושלמי הנ"ל היה עומד בטל כו' מ[שמע] כס[ברא] הראשונה" (ביאור הגר"א לשו"ע, או"ח קיד, ג). מסגנון דבריו בביאור יש מקום לחשוב שהגר"א צידד בסברה הראשונה, היא סברת המחבר שיש להזכיר טל גם בימות החמה, משום שמצא לה סימוכין בירושלמי. ומכאן קצרה הדרך כדי לקבוע שמנהג האשכנזים בארץ ישראל הושפע מן הגר"א. אולם כבר העירו שאחת ממטרותיו של הגר"א בביאורו לשו"ע הוא לציין את מקורותיו של החיבור, בלי כוונה לומר שהוא דוגל באותה דעה.¹⁶ אדרבה, ממקום אחר בדברי הגר"א אנחנו מקבלים מסר קצת שונה בעניין הזכרת הטל. בפירושו לספר יצירה מעיר הגר"א ש"ש שלש אמות אמ"ש" (ספר יצירה ג, ד) רומזות לגשם שבא מן השמים ולטל שבא מן הארץ "ורויה מרוח מכריע בנתים!" [1] וכולל שניהם כידוע לכן אומרים משיב הרוח ב"ה וביה"ג [בימות החורף ובימות הגשמים. י"ת]."¹⁷ אם כן, לדעת הגר"א, לא אומרים "מוריד הטל" בקיץ בלבד, אבל צריך לומר "משיב הרוח ומוריד הטל", והמנהג האשכנזי בארץ ישראל אינו נוהג כמותו.¹⁸ אכן, בסידור אזור אליהו הדפיס יהושע כהן את הנוסח "משיב הרוח ומוריד הטל" והעיר שמנהג האשכנזים בארץ ישראל הושפע מן הספרדים.

נשיאת כפיים

הדוגמה השנייה היא המנהג שהכהנים עולים לדוכן בכל יום. האשכנזים בחוץ לארץ נמנעו מכך, והימנעותם מתועדת עוד מלפני ימיו של מהר"ם מרוטנברג. בנושא זה דן אריק זימר

16 ראו ד' קמנצקי, "האמם יש 'נוסח הגר"א'?", ישרון, ה/ב (ניסן תשנ"ט), עמ' תרטו-תרכב.

17 ספר יצירה עם ביאור רבינו הגאון..., ירושלים תרל"ד, סב ע"א.

18 גם בזה יש סימוכין לכך שהיה מנהג קדום לומר "משיב הרוח ומוריד הטל". קודם כל יש להעיר מדברי הגר"א עצמם שמהם משתמע שהוא מפרש מסורת ואינו מחדש נוסח. בניגוד נמצאו נוסחאות הכוללות "משיב הרוח ומוריד הטל" (ראו י' לוגר, עמ' 55; וידר, "חמשה נושאים בתחום התפילה", עמ' 84; ופיוטי הטל של הקליר, ושל אחרים, חותמים "שאתה הוא משיב הרוח ומוריד הטל" (בנוסח הספרדים חתמו את תיקון הטל "שאתה הוא... רב להושיע מוריד הטל לברכה" (ראו, לדוגמה, מחזור בית הבחירה, ירושלים: מכון הכתב (חש"ד). רכא ע"א) אבל בתיקון הגשם סיימו "שאתה הוא... רב להושיע משיב הרוח ומוריד הגשם לברכה" (מחזור לשלש רגלים תפלת ישרים, ירושלים: בקאל, תשי"ח, עמ' קטו). וכבר עמד על זה הרב יששכר תמר, עלי תמר, מסכת תענית, עמ' רפד. למרבה האירוניה, דווקא בחוגי החסידים היו שנהגו לומר "משיב הרוח ומוריד הטל" (ראו אברהם צבי פרידמן, אוצר הלכות: הליכות יצחק... על שו"ע אורח חיים, ברוקלין: אברהם צבי פרידמן, תשס"ו, עמ' תקמט).

באריכות ובהרחבה והוא ציין שסיפרו על הגר"א שהוא השתוקק לשנות מנהג זה אלא שמן השמים עיכבו אותו. זימר מצטט את דברי ר' ישראל משקלאו, ומדבריו יוצא שתלמידי הגר"א בארץ קיבלו מנהג זה, משום שהוא היה המנהג הארץ ישראלי לפני בואם. קשה לדעת אם היו מנהיגים מנהג זה רק מכוח רצונו של הגר"א, אלמלא היה זה מנהג ארץ ישראל מבוסס. המעניין הוא שמנהג שנהגו בו מקצת אשכנזים, בעיקר בצפון הארץ, שהכהנים עולים לדוכן גם בשבתות אבל רק בתפילת המוסף, נראה כפשרה בין מנהג אשכנז לבין המנהג הארץ ישראלי.¹⁹

קריאת המגילות

הדוגמה השלישית מציגה פשרה בין המנהג שהונהג בא"י על ידי תלמידי הגר"א לבין מנהג אשכנז הקדום. הרמ"א פוסק, בקשר למנהג של קריאת שיר השירים בשבת חול המועד פסח, ש"העם נהגו שלא לברך עליהם על מקרא מגילה ולא על מקרא כתובים" (שו"ע או"ח תצ, ט). פסיקה זאת מעניינת ביותר משום שבדרכי משה הוא הביא חבל של פוסקים הסוברים שיש לברך על קריאת מגילות אלה, והמחלוקת היחידה שהובאה שם היא אם יש לברך "על מקרא כתובים" (ולא "על מקרא מגילה") כאשר המגילה איננה כתובה בפני עצמה אלא היא כתובה בין הכתובים. הרמ"א נשאל על פסיקה זו והשיב בתשובה ארוכה המסבירה מדוע אין לברך על קריאת שיר השירים, רות וקוהלת (שו"ת הרמ"א, לה). תשובת הרמ"א מעניינת במיוחד, משום שהוא נכנס לכמה דיחוקים כדי להצדיק את המנהג שלא לברך. ואף על פי שהוא מעלה סברה שאולי המנהג שלא לברך קשור בכך שבימיו נהגו לקרוא מתוך ספרים מודפסים ולא מתוך מגילות הכתובות על הקלף, הוא מסיק שאילו זה היה נכון, בוודאי היה העם מחזר אחרי מגילה כתובה על קלף כדי שיוכלו לברך עליה. ומכאן הוא מסיק שאין לברך משום ש"מכל אלה נראה דיותר יש לחוש לברכה שאינה צריכה ממה שיש לחוש שלא לברך, דברכות אינן מעכבות". ומדבריו משתמע באופן ברור שגם אם המגילה כתובה על הקלף, אין לברך עליה.

לעומת זאת, הגר"א, בביאורו לשולחן הערוך שם, הביא את דברי הרמ"א בדרכי משה והוסיף "וכ"כ ב"ח ולבוש ומנהגים ומט"מ לברך אף שאינם כתובים בגליון וכ"ש כשהם כתובים בגליון כס"ת וכן מנהג כל הראשונים וכ"כ מ"א". ובדברי הלבוש ברור שהוא

19 לכל העניין ראו י' (אריק) זימר, "מועדי נשיאת כפיים", סיני, ק (תשמ"ז), עמ' תנב-תע (השוו: הנ"ל, עולם כמנהגו נוהג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 132-151).

סובר שמברכים על מקרא מגילה גם כאשר קוראים בספרים מודפסים. זאת אנו למדים מתמיהתו על הרמ"א: כיצד ידע הרמ"א שהעם אינו נוהג לקרוא? שמה בירכו בלחש? ואפילו אם הרגיש הרמ"א באנשים שאינם מברכים, אולי הרוב כן בירך! והיות שברור לנו שהמתפללים בבית הכנסת השתמשו בימיהם בספרים מודפסים ולא במגילות הכתובות בקלף, ברור שהלבוש חושב שיש לברך בכל מקרה. ומהסכמת הגר"א משמע שאף הוא סובר כלבוש, שיש לברך בכל מקרה. והמנהג הנוהג בין האשכנזים בארץ ישראל, שאם יש מגילה כשרה מברכים ואם לאו - קוראים בלי ברכה, הוא מעין פשרה בין דברי הרמ"א לדברי הגר"א. המעניין הוא שמנהג זה מתועד רק בלוח המנהגים החסידי "לוח דבר בעתו". הרושמים את מנהג הגר"א מציינים רק שיש לקרוא במגילה כשרה ולברך "על מקרא מגילה", והם אינם מציינים כיצד יש לנהוג אם לא תמצא מגילה כשרה. כבר במעשה רב נקבע "קורין המגלה בניגון וטעמים ממגלה הנכתבת בגליון כס"ת עם עמודים וא' קורא וכולם שומעין והקורא מברך שתי ברכות על מקרא מגילה ושהחיינו" (מעשה רב, קעה). וכן כתב לונץ "בשבת חוה"מ... קוראים בבתי כנסיות אשכנזים פרושים אחר ההלל, מגלת קהלת בטעמים ובניגון ובמגלה כתובה על קלף בברכה על מקרא מגילה ושהחיינו ואחריה קדיש שלם".²⁰ רק הרב גנוט, אחרי שציין שהנהגים על פי הגר"א קוראים במגילה כשרה בברכה, ציין שהחסידיים והאשכנזים שלפני הגר"א קוראים "בלי ברכות) מתוך המחזור כמו שנוהגת הכת הראשונה (הנהגים על פי הגר"א, י"ת) כשהמגילה פסולה".²¹

שיר של יום

אם עד עכשיו ראינו דוגמאות להשפעת הגר"א שבהן ההשפעה היא חלקית בלבד, אם בכלל, נחתום בדוגמה שבה השפעת הגר"א מוחלטת. האמירה היומית של השיר שהיו הלויים אומרים בבית המקדש אינה נזכרת בתלמוד ולא בספרות הגאונים. המקור היחיד בתלמוד שאפשר ללמוד ממנו על אמירת מזמורים בבית הכנסת הוא בקשר לחג הסוכות (סוכה נה ע"א). אחרי דיון במזמורי החג שנאמרו במקדש, שואל התלמוד כיצד יש לנו לנהוג, משום שיש לנו שני ימי חג. לכאורה, שאלה זו מתייחסת לאמירת המזמורים בבית הכנסת אלא שמפרשי התלמוד הסיעו את העניין לקריאת התורה בימי חול המועד בחוץ

20 לוח ארץ ישראל, תרס"ד, מנהגי תשרי תרס"ד. וכן, בעיקרו, כתב גם בחג הפסח ובחג השבועות.

21 לוח דבר בעתו, תשס"ח, עמ' 208. אבל בפסח (עמ' 773) הסתפק בקביעה שקוראים שיר השירים ולא התייחס לברכות או למגילה. ובמנהגי שבועות (עמ' 903) הסתפק בציון שבא"י קוראים מגילת רות, ולגבי דיני הקריאה הפנה את הקורא לחג הסוכות.

לארץ ולהזכרת קרבנות היום בתפילה.²² אמירת מזמורים במועדים אחרים, כמו חג הפסח וחג השבועות, לא נזכרה בתלמוד, ואפשר שרק בסוכות אמרו מזמורים בבית הכנסת, אם בכלל, מחמת השמחה היתרה של החג. בכל זאת אם נניח שהסוגיה מתייחסת לאמירת מזמורי החג בבית הכנסת, סביר להניח שהיו מזמורים מיוחדים למועדים אחרים, אף על פי שאלה לא נזכרו בתלמוד. אבל מנהג זה לא נזכר בספרות הבתר תלמודית. מזמורי שבת וחג נהגו בבית הכנסת הנוהג על פי מנהג ארץ ישראל בתקופת הגאונים, אלא שאלה נאמרו לפני תפילת מעריב, מעין פסוקי דזמרה לפני ברכות קריאת שמע של ערבית.²³

נראה שהזכור הראשון של אמירת המזמור היומי הוא בסדר התפילה שנרשם ב"יד החזקה" של הרמב"ם. וכך נאמר שם: "נהגו מקצת העם לקרוא בכל יום אחר תחנונים אלו שיר מזמור שהיו הלויים אומרים בבית המקדש באותו היום" (רמב"ם, סדר תפילות נוסח הקדיש). הנהגים על פי מנהג זה אמרו את המזמורים במחזור שבועי, כפי שנתבאר בנספח למסכת תמיד של המשנה, בכל ימות השנה, כולל בחגים ובמועדים אחרים. אולם הגר"א, מתוך מגמתו הכללית לחזור למקורות, הנהיג לומר את מזמורי חג הסוכות שנזכרו בתלמוד, בחג הסוכות. היות שהתלמוד לא הציג מזמורים לשאר המועדים, הציג הגר"א רשימה של מזמורים מתאימים למועדי ישראל, ואלה נאמרו במקומו במועדים המתאימים, במקום השיר היומי שכבר התקבלה אמירתו.²⁴

מנהגו של הגר"א לא נזכר בלוח ארץ ישראל של לונץ, אבל הרב טוקצינסקי הזכיר אותו ב"ספר ארץ ישראל".²⁵ ראשיתו של ספר זה בהפצרת הרב מימון שהרב טוקצינסקי יכתוב חיבור על מנהגי ארץ ישראל בעקבות העליות הגדולות של ראשית שנות המדינה כדי לספחו למהדורה של הקיצור שולחן ערוך שעמד לצאת לאור.²⁶ ספר זה הוא מהדורה רחבה יותר של אותו נספח, והוא נכתב בערוב ימיו של הרב טוקצינסקי ויצא לאור בשנת תשט"ו, אחרי פטירתו. בחיבור זה הזכיר הרב טוקצינסקי את מזמורי היום לסוכות באופן סתמי כמנהג ארץ ישראל, אלא שבסוגריים, באותיות קטנות, הוסיף "כפמ"ש הגר"א זלה"ה".

22 כך כבר אצל רבנו חננאל וכן פירש רש"י.

23 לעניין זה ראו בהרחבה ע' פליישר, "מזמורי שבת וחג בתפילתם של בני ארץ ישראל", תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 161-214.

24 מעשה רב, קצד (פסח); קצו (שבועות); רה (ראש השנה, שיר הלויים ליום זה נזכר בתלמוד); רלד (סוכות).

25 ספר ארץ ישראל, ירושלים תשט"ו.

26 שם, עמ' י"א.

ובסוף הוסיף, באותה צורה - בין סוגריים באותיות קטנות, "וכ"ה עפ"י הסוגיא דסוכות נה". אבל בפסח ובשבועות לא הזכיר שיר של יום כלל.²⁷ בוודאי שהיו הדברים מכוונים, וכנראה הבחין הרב טוקצינסקי בין מנהג הגר"א שיש לו סימוכין בתלמוד לבין מנהג שאין לו סימוכין. לעומת זאת בלוח ארץ ישראל שלו ציין הרב טוקצינסקי רק את מנהג הגר"א ולא ציין שהוא כמנהג הגר"א בלבד. כן נהג לא רק בסוכות, אלא גם בפסח ובשבועות.

השפעת הלוח הייתה גדולה יותר מהשפעת הספר ההלכתי. שיר של יום בחגים כמנהג הגר"א הפך להיות מנהג ארץ ישראל בחלק גדול מן הציבור האשכנזי. אחד הגורמים החשובים היה הלוח של היכל שלמה, שנועד להחליף את הלוח של הרב טוקצינסקי. בלוח היכל שלמה שיצא לאור בתוך "שנה בשנה", בשנת תשכ"א, כתב הרב שאול ישראלי במבוא שהלוח מציג "מנהגי התפילות ומנהגי א"י". ובכל החגים צוינו מזמורי היום כמנהג הגר"א, ללא שום הערה ובלי לציין חלופה. יש להניח שדבר זה נעשה על פי הלוח של טוקצינסקי. גם במחזור של קורן, שנועד להציג את מנהג אשכנז המערבי, ציינו גם את מנהג הגר"א. לדוגמה נציין את המחזור לשבועות, המציג תחילה את מזמורי היום השבועיים הרגילים, בכותרת "בקצת קהילות אומרים שיר של יום לפי סדר ימות השבוע". אבל אחרי כן באים המזמורים לפי שיטת הגר"א בכותרת "בקצת קהילות אומרים שיר של יום לפי הסדר הבא".²⁸ ובמהדורה הקטנה של מחזור קורן הפך מנהג הגר"א לברירת המחדל. המזמורים לשיטה זו מוצגים במקומם, בכל חג וחג, ולפניהם הוראה: "בקצת קהילות אומרים שיר של יום לפי סדר ימות השבוע" עם הפניה לעמ' 446, שם הודפסו המזמורים היומיים כנספח למחזור.²⁹ וכך הפך המנהג למנהג האשכנזים בארץ ישראל. אבל רק אצל קהילות הגר"א והציבור הדתי-לאומי המתנהג על פי הלוח של היכל שלמה. בלוח המנהגים של החסידים נאמר "מנהג אשכנז" לומר עתה שיר של יום. שש"י למנ"ה הגר"א והחת"ס מזמור עו".³⁰

27 סוכות, שם, עמ' כו סעיף ט; פסח, שם, עמ' סג, סעיפים י-יא; שבועות, שם, עמ' סה-סו, סעיף ד (בשני המקומות האחרונים ציינתי את המקום שראוי היה להזכיר שם שיר של יום אלא ששיר של יום אינו נזכר שם). וסעיפים אלה הם העתקים מדויקים של מה שכתב בנספח לשולחן הערוך שבהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשט"ז (מהדורה שלישית).

28 י' פרנקל (עורך), מחזור שבועות לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ירושלים תש"ס, עמ' 608-611.

29 י' פרנקל (עורך), מחזור לשלוש רגלים: נוסח אשכנז, ירושלים תשס"ח, עמ' 160-167 (מזמורי פסח); עמ' 224-225 (מזמורי שבועות); עמ' 281-284 (מזמורי סוכות); עמ' 338 (שמיני עצרת). אבל במהדורת המחזור לנוסח ספרד (הנוסח החסידי) הדפיסו את המזמורים לפי סדר ימי השבוע, ללא שום הערה.

30 לוח דבר בעתו תשס"ח, עמ' 195. בדומה לזה בשאר הימים אלא שביום ראשון של חול המועד ציין שבשאר הימים, מנהג החת"ס היה שונה ממנהג הגר"א והוא אמר מזמור מב ומג. אכן, כך כתוב במנהגי החת"ס סופר, עמ' מד, סעיף יג. אבל בחידושי החת"ס לביצה נאמר שנהגו לומר מזמור היום לפי המחזור השבועי גם בחגים, אף

סיכום

לסיכום, ראינו שהשפעת הגר"א על מנהגי התפילה חזקה יותר מהשפעתו על נוסח התפילה. אבל גם בתחום מנהגי התפילה, לא כל מנהגי הגר"א שאומצו אצל האשכנזים בארץ ישראל נתקבלו כתוצאה ישירה של השפעת הגר"א. יש מהם שנראים כמנהגי הגר"א ואינם אלא מנהגי הספרדים בארץ ישראל לפני עליית תלמידי הגר"א ויש מהם שנתקבלו באופן חלקי, אם מתוך שיקולים סביבתיים (הזיקה לספרדים תושבי הארץ) ואם מתוך שיקולים הלכתיים. אולם יש גם השפעה ישירה של הגר"א, וזאת ראינו באימוץ שירת היום כפי הכרעת הגר"א. דוגמה אחרונה זו היא משמעותית במיוחד, משום שהיא מתייחסת לשירת הלויים בבית המקדש, ויש בה השתקפות של רצונם של תלמידי הגר"א לחדש ימינו כקדם. אמנם, העובדה שאין מסורת על השיר שהלויים היו אומרים בחגים אינה מאפשרת לנו לנהוג על פי מנהג הלויים ממש אלא אנחנו חייבים להמציא פרטים כדי לקיים "מסורת". ומכאן אנו למדים שוב שאי אפשר לחדש ימינו כקדם אבל אפשר לחדש ימינו על פי קדם.

על פי שהחת"ס תמה על מנהג זה. וראו עוד א' הלוי שישא, "הערות למנהגי החתם סופר", מוריה יז [קצט-ר] (תשרי, תשנ"א), עמ' קט.